

Klâsik Dönem Osmanlı Toplumunda Boşanma (Bursa Şer'îyye Sicillerine Göre)

Saadet Maydaer

Araş. Gör., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Bursa şehri Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olması hasebiyle özellikle Osmanlı devlet kurumlarının kurulup geliştiği klâsik dönemdeki toplum yapısının aydınlatılması açısından önemli bir inceleme alanıdır. Osmanlı toplumunun temel yapı birimi olan ailenin dağılma sürecinin aydınlatılması için de, Osmanlı mahkemelerinde tutulan kayıtları kapsayan şer'îyye sicilleri en önemli kaynaklar arasında yer alır. Zira o dönemde halk mahkemelere sadece aralarında meydana gelen anlaşmazlıkların çözümü için gitmiyordu. Bilakis basit bir vekil tayin etme işleminden kefalete, alım-satımdan kiralamaya, evlilikten boşanmaya kadar toplumda cereyan eden hemen tüm günlük hadiseler için mahkemeye başvuruyordu. Bu nedenle de şer'îyye sicilleri o dönemdeki toplumun aynası konumundadır. Bursa şer'îyye sicilleri özellikle klâsik döneme dair içerdiği çok sayıda defterle oldukça zengin bir veri tabanına sahip durumdadır. Bu araştırmada, Osmanlı Devleti'nin klâsik döneminde toplumun yapısını anlamak için vazgeçilmez bir kaynak olan şer'îyye sicillerinden yararlanarak aile birliğinin hangi şekillerde dağıldığı açıklamaya çalışılacaktır.

Abstract

The Divorce in the Classical Period of Ottoman Society (According to Bursa's Şer'iyye Sicilleri)

Because of the fact that it was the first capital of the Ottoman Empire, the city of Bursa shows a curious lacuna and an important area of research illuminating the structure of society in the period in which most of the state's foundations were established and flourished. While clarifying the process of dissolution of family, one of the major building stone of Ottoman society, Şer'iyye Sicilleri comprising the registers recorded in the Ottoman courts constitute the most important category of sources. For, the people at that time appeared in the courts not only for solution of the discords and disagreements between them, but also for all the matters from appointing of a proxy to bailment, from purchase and sale to rent, marriage and divorce issues which occurred almost everyday in the society. For that reason, just like a mirror, these registers reflect the structure of society clearly. Bursa's Şer'iyye Sicilleri, with its countless register books, have a highly rich database especially about the classical period.

This research is intended to spotlight the reasons of the dissolution of conjugal community by utilizing the Şer'iyye Sicilleri, an indispensable source for comprehending the structure of society in the classical period of Ottoman State.

Anahtar Kelimeler: Boşanma, klâsik dönem, Bursa

Key Words: Divorce, classical period, Bursa.

Giriş

Aile bütün toplumların temel birimi olmuştur. Bu birimin kurulması için kadın ve erkeğin nikâh adı verilen bir akitle birlikte yaşama isteklerini şahitler huzurunda ortaya koymaları gerekir. Osmanlı toplumunda da, aile birliğinin korunması açısından evlilikte devamlılık esas olmakla birlikte, aile içindeki uyumu sürdürmek imkansız hâle geldiğinde nikâh akitlerini çeşitli yollarla sona erdirmeye imkanı bulunmuştur.

Osmanlı aile hukukunun temeli olan İslâm hukukuna göre prensip olarak boşama hakkı erkeğe aittir. Erkeğin tek taraflı iradesiyle karısından boşandığını yalnızca söz ile bildirmesi dahi yeterli görülmüştür. Durumu mahkemeye kaydettirmesi hukuken şart koşulmamıştır. Fakat mahkeme sicillerinde karşımıza çıkan çok

sayıda boşanma belgesi, Osmanlı toplumunda boşanmaların kayda geçirildiğini göstermektedir.

Evliliği sona erdirmeyi isteyen erkek değil de kadın olursa onun için de kısıtlı olmakla birlikte İslâm hukukuna göre bazı imkânlar bulunuyordu. Buna göre kadın eğer isterse nikâh akdi esnasında boşanma hakkını elinde bulundurmaya şart olarak öne sürebiliyordu. Bunun yanı sıra kadın, bazı durumlarda bizzat mahkemeye başvurarak evliliği sona erdirebiliyordu.¹ Fakat mahkemenin hangi durumlarda ayrılık kararı vereceğine dair mezhepler arasında ciddi görüş ayrılıkları bulunduğundan, bazen aynı konuda aynı toplumda yaşayan insanlar arasında farklı hükümler verilebiliyordu. Ancak özellikle araştırmamızın konusu olan Bursa'da geçerli olan Hanefi mezhebine göre mahkemenin boşanma kararı verebilmesi için kocada hastalık ve kusur bulunması, yeme-içme, giyim ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamaması, kocanın evini uzun süre terk etmesi veya ortadan kaybolması, hanımına kötü davranması, eşine yaklaşmamak üzere yemin etmesi, kocanın hanımının zina ettiğini iddia etmesi, süt akrabalığının bulunduğu anlaşılmaması gibi ciddi sebepler bulunmak zorundaydı.²

Osmanlı toplumunda, erkeğin boşanmaya ilişkin teorik anlamda sahip olduğu yetkiler kadınlara oranla oldukça geniştir. Ancak mahkeme sicillerinde kaydedilmiş boşanma davaları incelendiğinde bu durumun sosyal hayata aynı oranda yansıtılmamış olduğu görülmektedir.³ Kadınlar ise bunun aksine sahip oldukları kısıtlı yetkileri sonuna kadar kullanarak razı olmadıkları bir evliliği sürdürmeyi reddetmişlerdir.

Osmanlı mahkemelerinde kadı önünde görülen davaların kayıtları olan şer'îye sicillerinde evliliğin sona ermesi üç biçimde karşımıza çıkmaktadır: Erkeğin tek taraflı irade beyanı olan (bâin veya şartlı) talak, kadının mehr-i müeccel ve iddet nafakası gibi bazı haklarından vazgeçmesi yoluyla gerçekleşen muhâlaa ve hakim kararıyla boşanma anlamına gelen tefriktir. Bunlardan talak, tamamen kocanın talebiyle gerçekleşirken, muhâlaa ve tefrikde boşanma isteği genellikle kadın tarafından gelmektedir.

¹ Karaman, Hayreddin, Mukayeseli İslam Hukuku, c. I, Nesil Yayınları, İstanbul, 1996, s. 352.

² Aydın, M. Akif, İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.24-25; Karaman, a.g.e., s. 368-377.

³ Erten, Hayri, Konya Şer'îye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. y.y. İlk Yarısı), TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 108.

Tablo 1: Şekline göre boşanma oranları

Boşanma şekli	Adet	%
Bâin talak	52	34.21
Şartlı talak	5	3.28
Muhâlaa	93	61.18
Tefrik	2	1.31
Toplam	152	100

Tablo 1’de klâsik döneme ait sicil defterlerinden sondajlama usulüyle seçilen 152 adet boşanma kaydı esas alınarak boşanma şekillerinin oranı hakkında bir fikir edinilmeye çalışılmıştır. Buna göre klâsik dönem Osmanlı Bursa’sında en fazla mahkeme kayıtlarına geçirilen boşanma şekli % 61.18 oranıyla muhâlaadır. Onu % 34.21 ile bâin talak izlemektedir. Muhâlaa kadın talebiyle gerçekleşen bir boşanma şekli iken bâin talakta boşama yetkisi tamamen erkeğin elindedir. Muhâlaada mehr, iddet nafakası vb. haklardan vazgeçme söz konusudur. Bu da ileride bazı anlaşmazlıkların doğmasına zemin hazırlayabilecek bir durumdur. Zira bazen erkek, muhâlaa bedeli olduğunu ileri sürerek bazı mallara el koyabilmekte, bazen de kadın muhâlaayı inkâr edip nafaka ve mehr-i müeccel talebinde bulunabilmektedir.⁴ Bu nedenle muhâlaaların kaydettirilmesine bâin talaktan daha fazla gayret gösterilmiş olabileceği gibi, gerçekten toplumda bu çeşit boşanma diğer türlerden daha yaygın bir hal almış da olabilir. Zira bâin talaklar tescil edilmediğinde de benzeri sorunlarla karşılaşılma ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla bu oranların dönemin toplumundaki gerçek boşanma oranlarını büyük ölçüde yansıttığı düşünülmektedir. Şartlı talak da aslında bâin talak kapsamındadır. Tamamen erkeğin kendi iradesiyle evliliğinin bitişini bir şartın meydana gelmesine bağlamasıdır. Ancak toplumdaki yaygınlık oranını göstermek amacıyla ayrı bir kategoride ele alınmıştır. % 3.28’lik bu oranı bâin talaka ilave ettiğimizde bâin talak oranı 37.49’a yükselmektedir.

Osmanlı Devleti’nin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebince kabul edilmiş boşanma gerekçelerinin bir hayli az oluşu hakim kararıyla boşanmaların oranının düşük bulunmasına neden olmuştur. Şer’iye sicillerinden seçilen 152 adet boşanma davasından sadece 2 tanesi tefrik yani hakim kararıyla ayrılmadır. Bu da % 1.31’e tekâbül

⁴ Bursa Şer’iye Sicilleri (Bundan sonra BŞS şeklinde gösterilecektir) A 98, 194b.

eder. Tefrik kararlarının tamamının mahkeme kayıtlarında yer alması gerektiği düşünüldüğünde, bu tür boşanmanın gerçekten de dönemin Bursa'sında ne kadar az yaşandığı anlaşılır.

Evliliği Sona Erdiren Durumlar ve Sicil Örnekleri

I- Talak

Talak, prensip olarak kocanın tek taraflı iradesiyle evliliği sona erdirmesidir.⁵ Ayrılığın gerçekleşmesi için mahkeme kararı gerekli değildir. Kocanın, karısını tek taraflı iradesiyle boşadığını bildirmesi yeterli görülmüştür.

Talak, evlilik ilişkisini tamamen ortadan kaldırıp kaldırılmasına göre ric'i ve bâin olarak ikiye ayrılır. Ric'i talakta koca, hanımının iddet müddeti içinde yeni bir nikâha gerek kalmadan evlilik ilişkisine geri dönebilir. Talak eğer geri dönme imkanı vermeyip, evlilik bağına derhal son veriyorsa bâin (ayırıcı)dir. Bu tip boşamada eşlerin yeniden bir araya gelebilmeleri için yeniden nikâh akdi yapmaları ve erkeğin tekrar mehir ödemesi gerekir.⁶ Erkek bâin talaktan sonra iddet süresi bitinceye kadar (3 ila 4 ay) boşadığı hanımının barınma, yiyecek, içecek vb. ihtiyaçlarını da karşılamak ve varsa ödenmemiş mehir borcunu ödemek zorundadır.⁷ İddet süresinin tespiti boşanma tarihiyle yakından ilgili olduğundan, bâin talakların sicile kaydettirilmesi esnasında boşanmanın gerçekleştiği tarih, erkek tarafından özellikle vurgulanmaktadır.⁸ Bâin talaklar çoğunlukla bizzat koca tarafından mahkeme gündemine taşınmakla beraber, bazen bu iş vekil aracılığıyla da gerçekleştiriliyordu.⁹

Osmanlı toplumunda evlilikleri bâin talakla sona eren eşler, tekrar birlikte yaşamayı arzu ettiklerinde, ikinci nikâhlarını mahkemeye tescil ettirme isteği çoğunlukla kadın tarafından gelmektedir.¹⁰ İkinci evliliklerde belirlenen mehir miktarlarının, ilk evliliklere göre bir hayli düşük olduğu da görülmektedir. Bazen eski eşle tekrar bir araya gelmek isteyen kadın, ilk nikâhı için ödenmesi gereken mehr-i müeccelini kocasına hibe edebilmektedir. 1006 H./1598 M. yılının Zilkade ayında Şahnisa binti Ramazan isimindeki

⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiye ve Istalahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, c. II, İstanbul, 1968, s. 217; Aktan, Hamza, "İslam Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c. II, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992, s. 409; Aydın, age, s. 23.

⁶ Aktan, a.g.m., s. 410.

⁷ Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku, c. I, s. 379.

⁸ BŞS, A 26, 101b "yaklaşık üç ay önce"; A 23, 4a "fî evahir-i zilhicce"

⁹ BŞS, A 23, 4a; A 19, 107a; A 11, 231a; A 3, 129a; A 4, 131b.

¹⁰ BŞS, A 199, 292a, 281b, 288a, 288b, 297b, 297a, 296a.

kadın, daha önce 3000 akçe mehr-i müeccelle nikâhlandığı Ahmed b. Mustafa'nın kendisini bâin talakla boşadığını ve sonra 200 akçe mehr-i müccel ile tekrar evlendiklerini söyleyerek, ilk nikâhından alacaklısı olduğu 3000 akçe mehr-i müccelini kocasına hibe etmektedir.¹¹

Mahkemeye intikal eden boşanmaya ilişkin bazı davalarda ise, kadın kocasının kendisini boşadığını iddia ederken, erkek bu durumu inkâr edebilmektedir.¹² Aslında bu tip davaların kadın tarafından mahkemeye getirilmiş olması dahi, kadının kocasından memnuniyetsizliğinin göstergesidir. Pek tabii böyle bir durum gerçekleşmişse ve kadın da kocasından zaten memnun değilse mahkemeye şahitler getirerek iddiasını ispat etmekte ısrarcı olmuştur.¹³ Bazen de kızın ailesi kocasından hoşnut olmadıkları durumlarda, damatlarını kızlarından ayrılmaya zorlamıştır. Bu konudaki ilginç bir belgede, babasının evine giden hanımını almaya giden yeniçeri Mehmed b. Abdullah, kayın pederi Hüseyin'in kızını boşaması yönündeki isteğini kabul etmemiş, bunun üzerine kayın pederi tarafından dövülerek yaralanmıştır.¹⁴ Ancak buna rağmen yeniçeri Mehmed'in eşinden vazgeçmediği anlaşılmaktadır.

Bir evliliğin sona erdirilmesi anlamına gelen talak, zaten özü itibariyle bir anlaşmazlığın sonucunda meydana gelir. Ancak boşanmanın getirdiği haklar da bizzat dava konusu olabilmektedir. Nitekim eşinden üç talak ile ayrılan bir kadın, kocasıyla ödemesi gereken mehir hususunda anlaşmazlığa düşmüştür. Kocasını kendisine ödemesi gereken 10.000 akçe mehr-i mücceli ödememekte ısrar etmektedir. Bunun üzerine araya giren kişiler sayesinde sulh yoluna gidilmiş ve 6000 akçe üzerinde anlaşmaya varılmıştır.¹⁵ Bâin talak sonucunda erkeğin kadına ödemekle yükümlü olduğu mehr-i müccel her zaman bu şekilde nakit para olarak ödenmiyordu. Nitekim hanımı Ayşe'den bâin talakla ayrılan Hüseyin, 13.500 akçe değerindeki evini Ayşe'ye satmış görünerek nakit para ödememiştir. Ayşe'nin mehri olan 10.000 akçe evin değerine karşılık sayılmış, kalan 3500 akçe ise Hüseyin'in Sefer'den olan alacağına havale edilmiştir. Bu yolla Ayşe, 3500 akçe farkı Sefer'den almış olacaktır. Böylece ne Hüseyin Ayşe'ye, ne de Ayşe Hüseyin'e hiç nakit para ödememişlerdir. Satışı yapılan evin Ayşe'nin evine bitişik oluşu, mehrin bu şekilde ödenmesi isteğinin Ayşe'den geldiğini düşündür-

¹¹ BŞS, A 153, 30b.

¹² BŞS, A 153, 97b.

¹³ BŞS, A 27, 260a.

¹⁴ BŞS, A 153, 64a.

¹⁵ BŞS, B 75, 19a.

mektedir. Böylece Ayşe 10.000 akçelik mehri yerine, kendi evinin yanında kıymetli bir eve daha sahip olabilmıştır.¹⁶

Bazen de kadın bâin talakla boşanmış olmasına rağmen kocasının zimmetini mehir ve iddet nafakası gibi haklarından ibra ettiğini bildirebilmektedir.¹⁷ Aslında böyle bir boşanmayı muhâlaa olarak değerlendirmek daha uygun olur. Ancak söz konusu kayıтта muhâlaa ya da hul' gibi ifadeler yer almamakta, bunun yerine bir çeşit zimmet ibrası yoluna gidilmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de talakın iki kere olabileceği, üçüncü talaktan sonra erkeğin, boşadığı eşiyle yeniden evlenebilmesi için kadının başka bir erkekle normal bir evlilik yapıp ondan da boşanmış olması gerektiği bildirilmektedir.¹⁸ Söz konusu ikinci evliliklerin bazen, boşanmak üzere anlaşmalı olarak gerçekleştirildikleri olmuştur. Şer'iyye sicillerinde karşılaştığımız bazı kayıtlar, "hülle" adı verilen bu uygulamanın Osmanlı toplumunda da yer almış olabileceği şüphesini uyandırmaktadır. Örneğin, 16 Ramazan 898/1 Temmuz 1493'de evlenen Şehrane binti Abdullah'ı, kocası iki gün sonra bâin talakla boşamıştır.¹⁹ 12 Şevval 898/27 Temmuz 1493'de evlenen Selime binti Abdullah da dört gün sonra boşanmıştır.²⁰ Daha ilginç olanı 9 Muharrem 898/31 Ekim 1492'de Mehmed b. İbrahim'le 500 dirhem mehr-i müeccelle nikâh kıydıran İnci binti Abdullah'ın boşanmalarına ilişkin belgedir.²¹ Burada tahlil (helal, meşru kılma) için yapılan evliliğin, "ba'de'd-duhûl" yani cinsel ilişki gerçekleştikten kısa bir süre sonra boşanmayla sonuçlandığı görülmektedir. İnci'nin mehir ve iddet nafakasını da kocasına hibe etmesi ilk bakışta sıradan bir muhâlaayı çağrışırsa da hiç gereği olmadığı halde "ba'de'd-duhûl" ifadesinin kullanılması bunun bir hülle evliliği olma ihtimalini arttırmaktadır. Zira İslâm hukukuna göre hüllenin geçerli olabilmesi için, üç kez boşamadan sonra gerçekleştirilen ikinci evlilikte cinsel ilişkinin mutlaka bulunması gerekir.²² Kadının

¹⁶ BŞS, B 22, 65b.

¹⁷ BŞS, A 97, 163a.

¹⁸ "Talak iki defadır... (Koca üçüncü defa) karısını boşarsa kadın başka bir kocaya varmadan kendisine helal olmaz. O (vardığı adam) da kadını boşarsa, Allah'ın sınırları içinde duracaklarına inandıkları takdirde (eski karı-kocanın) tekrar birbirlerine dönmelerinde kendilerine bir günah yoktur..." (Bakara 2/229-230).

¹⁹ BŞS, A 199, 263a.

²⁰ BŞS, A 199, 265.

²¹ BŞS, A 199, 242b.

²² el-Merginânî, Şeyhülislam Burhaneddin Ebi'l-hasen Ali b. Ebi Bekir b. Abdülcélil er-Rüşdanî, el-Hidaye Şerhu Bidayetü'l-Mübtedi, c. II, İstanbul,

mehrin tamamına hak kazanabilmesi için de zifaf şartı bulunmaktadır. Eğer zifaf olmadan kadın kocasından ayrılırsa mehrin yarısına hak kazanır.²³ Burada ise kadın zaten mehrin tamamından kendisi vazgeçmektedir. Dolayısıyla mehir elde edebilmek için de zifaf olup olmadığının belirtilmesine ihtiyaç yoktur. Geriye hüllenin dışında tek bir ihtimal kalmaktadır. O da eğer kadın hamile kalırsa çocuğun nesebinin sıhhatini sağlamaktır. Kadının hamile olup olmadığının anlaşılabilmesi için de boşandıktan sonra iddet beklemesi gerek-mek-tedir. Ancak resmi bir nikâh akdiyle yapılan bir evlilik yine resmi yollardan sona erdirildiğinde iddet beklemek zaten zorunluluktur. Dolayısıyla bu ifadenin bu amaca hizmet etmesi de zayıf bir ihtimaldir. Ayrıca benzer kayıtlarda böyle bir ifade bulunmamak-tadır. Tüm bunlar, bu boşanmanın bir hülle nikâhı sonucunda gerçekleştirildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Hülleyi çağrıştıran başka kayıtlar da bulunmaktadır. Nasuh b. Yusuf'la Ayşe binti Alibaş çiftinin nikâh ve boşanmalarına ilişkin tek belge düzenlen-miştir. İlk önce çiftlerin evlendikleri kaydedilmiş, daha sonra nikâh akdinin devamındaki boşluğa sonradan eklendiği çok bariz olan boşanma kaydı düşülmüştür.²⁴

Üç talaktan sonra kadının başka biriyle evlenmeden eski kocasıyla evlenememesi, boşanmak isteyen erkekler için caydırıcı bir unsur olmuştur. Bu yüzden aynı anda üç talak hakkını birden kullananlara şer'îye sicillerinde çok ender rastlanmaktadır. Bu konuda uç bir örnek sayılabilecek bir belgede askerlik yapan İsa b. Abdullah, hanımı Rahime'yi "Rahime benden talak-ı selâse ile mutallaka olsun" diyerek boşamıştır.²⁵ Bunun dışında da bazı üç talakla boşanma kayıtları bulunmakla birlikte,²⁶ bunlar o dönemde toplumda böyle bir uygulamanın yaygınlığını gösterecek boyutlara ulaşamamaktadır. Buna göre kocalar eşlerinden ayrılmak istediklerinde genellikle tek bir talak hakkını kullanmayı tercih etmişler ve "...talak-ı bâin ile tatlik eyledim..."²⁷, "...Mehrini vermek üzere tatlik ettim..."²⁸ vb. ifadeler kullanmışlardır.

1986, s. 10; Halebi, İbrahim, Mülteka el-Ebhur Tercümesi, (çev. Mustafa Uysal), c. II, İstanbul, 1968, s.46.

²³ Bakara, 2/237; Karaman, Hayreddin, İslam'da Kadın ve Aile, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1993, s. 258

²⁴ BŞS, A 199, 235a.

²⁵ BŞS, A 153, 58a.

²⁶ BŞS, A 5, 333a; A 19, 385a, 400a.

²⁷ BŞS, A 153, 11b.

²⁸ BŞS, A 153, 102b.

A) Şartlı Talak:

Bazı boşanmaların belirli bir şarta bağlandığı görülmektedir.²⁹ Bu şart “Bir defa dahi hamr ve arak (şarap ve rakı), ekşi boza içersen zevcem Ayşe benden talak-ı bâinle boş olsun”³⁰ örneğinde olduğu gibi dinen yasak bir fiili işlemek üzerine yapılabiliyordu. Ancak yasak bir fiilin işlenmesi boşanmanın tahakkukunun yanı sıra koca açısından işlediği fiil için de cezaî müeyyide gerektiriyordu. Bu nedenle boşanma için ileri sürülen şart her zaman mahkemede açıkça ifade edilmeyebiliyordu. “... bundan evvel bir husus üzere olan şartının vukuuna binaen mezbur Ali’den talak-ı selase ile mutallaka olup...”³¹ şeklinde şartın ne olduğu gizleniyor, fakat boşanmanın gerçekleştiği kayda geçiriliyordu.

Bazen hanımını ailesinin yanından alıp uzak bir yere götürmek³² gibi özel durumlar da boşanmaya sebep olacak bir şart olarak ileri sürülebiliyordu. Bu gibi durumlarda amaç çoğunlukla boşanmak değildir. Aksine kişi, söz konusu hususları yapmamakta ne kadar samimi olduğunu göstermek istemekte ve bunun için de önem verdiği evliliği üzerine yemin etmektedir.

B) Gaiplik (Kocanın Kayıp Olması):

Osmanlı Devleti’nin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebine göre kadın için, eşinin savaşta veya ticari bir yolculukta kaybolması boşanma sebebi sayılmamıştır. Bu kadınlar eşlerinin öldüğüne dair herhangi bir haber gelmezse 90 veya 120 yıl ya da yaşlarının ölümüne kadar kocalarından ayrılamıyorlardı.³³ Bu durum kadınların hem fizyolojik, hem psikolojik, hem de sosyo-ekonomik yönden mağduriyetine neden oluyordu.³⁴ Kadınların bu mağduriyetlerini önlemek için Hanefi hukukuna göre hükmeden Osmanlı kadıları Şafii mezhebinden naibler tayin ediyorlardı. Nitekim terzilik yapan

²⁹ Bu talak türünde boşanma bir şarta bağlanmıştır. Şart yerine geldiğinde boşanma da gerçekleşmiş olur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Cin, Eski Hukukumuzda Boşanma, Konya, 1988, s. 59-61.

³⁰ BŞS, A 153, 125b.

³¹ BŞS, B 75, 19a.

³² BŞS, A 4, 4b. “Sebeb-i hurûf oldur ki .. Eynesi bin Zahid? Şeriat mahfilinde şöyle şart idüb eyittiki; “Kutni binti Yunus nam avratım atası mezbur Yunus’dan ayırmam. Ben kande gidersem تنها gidem. Eğer mezbur atasından idüb alub gidersem bâin talakla boş ola” dedi. 4 Muharrem 889/ 2 Şubat 1484.

³³ Halebi, Mülteka, s. 401; el-Merginânî, el-Hidaye, c. II, s. 181.

³⁴ Bilgin, Vecdi, Fakih ve Toplum – Osmanlı’da Sosyal Yapı ve Fıkıh-, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 92.

kocası Hasan'dan dört buçuk yıldır haber alamayan bir kadın, maddi açıdan zor durumda olduğunu söyleyerek ayrılma talebiyle Hanefi mezhebine göre hüküm veren Bursa kadısına başvurduğunda, kadı davayı boşanma işini gerçekleştirmek üzere Şafii bir kadıya havale etmiştir.³⁵ Zira Şafii mezhebine göre kocası kaybolan kadınlar, belli bir sürenin geçmesinden sonra hakim tarafından tefrik edilebiliyorlardı.³⁶ Ancak bu uygulama 1537 yılında bir fermanla yasaklanmıştır.³⁷ Fermanda yasaklanma gerekçesi olarak, kaybolan kocaların henüz durumlarının ne olduğu tam anlaşılmadan, hanımlarının boşanıp başka bir erkekle evlenmek için nafaka ihtiyacının bahane ettikleri gösterilmektedir. Gerçekten de kocaları seferde ya da uzak bir seyahatteyken ondan ayrılıp başka biriyle evlenen bir kadının ilk kocası geri döndüğünde ortaya büyük sorunlar çıkabiliyordu. Örneğin, ilk kocasının öldüğüne dair bir haber aldığı için Sultan Mehmed Han Mahallesi'nden Mehmed Çelebi bin el-Hac Piri ile evlenen Fatma binti Mehmed, daha sonra ilk kocasının sağ olduğuna dair bir haber almıştır. Bu yüzden de ikinci kocasıyla bir araya gelmekten kaçınmaktadır. İkinci koca da bu durumdan rahatsız olduğu için mahkemeye başvurmuştur. Mahkeme de "*Zevce-i evvelin vefatı haberi mücerred istima ile olub, bi-aynıhi meyyitini gördüm, yahut cenazesinde hazır oldum, deyu kimse ihbar etmiş olmamağla kütüb-ı fıkıhyeye-yi muteberde takrir olduğu üzere nikâh-ı saninin adem-i sıhhatine hükmolunub ...*" diyerek nikâhın geçersiz olduğuna hükmetmiştir.³⁸ Bu olay 1007/1598 yılında dolayısıyla fermanın yayınlanmasından sonraki dönemde gerçekleşmiştir. Bu nedenle de öldüğü kesin olarak tespit edilmediği müddetçe ilk eşten boşanmanın olamayacağı şeklinde hüküm verilmiştir. Ancak bu ve benzeri olayların fermanın çıkış gerekçesi olduğu yukarıdaki fermanda da belirtilmiştir. Bu sorun sadece müslüman teb'anın bir problemi değildi. Gayr-i müslimler de aynı nedenlerle sorunlar yaşayabiliyorlardı. Nitekim Nikola veledi Yani, iki yıl önce sefere gitmiş ve döndüğünde hanımı Demeti binti Dimitri'yi başka biriyle evlenmiş bulunca bu durumdan şikayetçi olmuştur.³⁹ Polye veledi Ergüri'ye karşı açtığı davada onu mahkeme huzuruna getirtmiş, "...mezbur hatunumu sen mi aldın?.." diyerek karısı Demeti'yi boşamadığını bildirmiştir.⁴⁰ Polye ise savunmasında, Nikola'nın seferde öldüğüne dair iki gayr-i müslimin haber getirdiğini

³⁵ BŞS, A 17, 9b.

³⁶ Bilmen, age, c. VII, s. 273. (Şafiilere göre bu süre genellikle dört yıldır.)

³⁷ Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, c. VI., Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 368.

³⁸ BŞS, A 153, 51a.

³⁹ BŞS, A 153, 124b.

⁴⁰ BŞS, A 153, 124b.

buna dayanarak kadı mahkemesine bildirmeksizin, metropolitten izin alarak evlendiğini söylemiştir. Polye bir gayr-i müslim olduğu için kadiya müracaat etmek zorunda değildir. Ancak Nikola'nın durumu mahkemeye intikal ettirmesi, birinci eşin öldüğünü haber veren iki şahidin varlığını da gündeme getirmiştir. Bu iki şahitten yalnızca biri, Yorgi veledi Kofi mahkemeye getirilebilmiştir. Yorgi mahkemede daha önce Nikola'nın öldüğünü söylediğini inkâr etmiştir. Bunun üzerine Yorgi'nin sözlerinin doğru olup olmadığına şahitlik edecek iki kişi daha mahkemeye çıkmıştır. Yani ve Franko adlı bu kişiler, Yorgi ile adı belgelerde zikredilmeyen diğer gayr-i Müslim şahidin, Nikola'nın öldüğü haberini getirdiklerini söylemişlerdir. Zaten aksi halde ikinci evliliğin gerçekleşmesi mümkün olmazdı. Sonuçta ikinci nikâh geçersiz sayılmıştır. Burada dikkat çeken bir husus da Demeti'nin yaptığı her iki evlilikten de "kâbin" yani mehr-i müeccel almış olmasıdır.⁴¹ Demek ki Demeti'nin nikâh akdi İslâm hukukuna göre yapılmıştır. Bu durumda boşanması ile ilgili de bu hukukun hükümleri geçerli olacaktır.

XVI. yüzyıldan itibaren Hanefi mezhebinin görüşünün uygulanmaya başlamasının altında, bu ve benzeri aile huzursuzluklarının artmış olması gibi önemli nedenler yatıyor olmalıdır. Zira uzun seferlerin yaşandığı bir dönemdir. Eşleri sefere giden hanımlar kocalarını beklemeden başka biriyle evlendiklerinde aile birliği açısından bu tür istenmeyen sonuçlar doğabilmektedir. Hatta bu durum, sefere giden erkekler açısından önemli bir endişe konusu da doğurmuş olabilir. Zira döndüğünde eşini başka biriyle evlenmiş bulma korkusuyla yaşamak savaşı bir askerin psikolojisi üzerinde olumsuz bir etki uyandırabilir.

Ancak bu kötü sonuçlar doğmasın diye alınan bu karar, kocaları gaib olan kadınların maddî manevî sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Buna karşılık Hanefi mezhebinin kocaları gaib olan kadınlara bulduğu çözüm ise, kadın için günlük nafaka tayin etmek ve başkalarından borç alabilmesi için eşe izin vermektir. Tabii borca muhatap olacak kişinin ortadan kaybolmuş bir koca olması, borç olarak verilen paranın çok büyük ihtimalle geri alınamaması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu durumdaki bir kadına mahkeme kararına rağmen borç para verecek kimse kolay kolay bulunamamıştır. Hatta kocalarının bizzat eşlerinin nafakasını ödemek üzere vekil tayin ettikleri kimseler dahi bir süre sonra bundan imtina eder

⁴¹ Kâbin, güveğinin geline verdiği para, eşya, kalın, ağırlık gibi anlamlara gelir. Mehr-i müeccel olarak tanımlanabilir. Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara, 1996, s. 476; Şemseddin Sâmî, Kâmûs-i Türkî, İstanbul, 1317, s. 1136.

hale gelmişlerdir.⁴² Böylece kendilerini himaye edecek maddi yönden güçlü yakınları bulunmayan kadınlar büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Bu durumdan kurtulmak için bazı kadınlar, kaybolan kocalarının kendilerini şartlı talakla boşadığını iddia ederek başkasıyla evlenmek için hakimden izin istemişlerdir.

Bursa şer'yye sicillerinde konuyla ilgili davalardan anlaşıldığı kadarıyla, mahkemeler kocası gâib olan kadınlara, Şafii kadıya hüküm verdirilmesini yasaklayan fermanın sonradan bile boşanma konusunda fazla zorluk çıkarmamıştır. Örneğin bir yıl önce sefere giden kocası Abdurrahman b. Derviş'ten boşanıp, başka biriyle evlenmek isteyen Fatma binti Ubeydullah, bu hususta mahkemeye müracaat ettiğinde istediği sonucu elde etmede güçlük çekmemiştir. Fatma, kocasının sefere giderken eğer bir sene sonunda dönmemiş olursa, kendisinin üç talakla boş olduğunu söylediğini iddia ederek, başka birisiyle evlenmek için izin istemiştir. Mahkeme de Fatma Hanım'ın söylediğine itibar ederek, boşanmış olduğuna hükmetmiştir.⁴³

Bazı durumlarda ise gaib olan kocadan ayrılmak için kocanın evliliği üzerine yaptığı bir yeminden istifade edilmiştir. 1010/1602 yılının Zilhicce ayında, gaib olan kocasından boşanmak isteyen Raziye, kocası Ali'nin "Eğer şurb-ı hamr edersem karım benden üç talakla boş olsun" dediğini iddia ederek, başkasıyla evlenmek için izin istemiştir. Bu hususa şahitler de getirebilmiştir. Şahitler mahkemede gaib olan koca Ali b. el-Hac Mehmed'in kendi yanlarında böyle bir ifadede bulunduğunu tasdik etmişlerdir. Ancak burada ortaya konulan boşanma şartının, şurb-ı hamr yani içki içmek olması oldukça dikkat çekicidir. Zira koca halihazırda mevcut olmadığına göre onun içki içip içmediğini tespit etmenin imkânı yoktur. Fakat bu husus hiç dikkate alınmamış ve Raziye'ye iddetini tamamladıktan sonra başkasıyla evlenmek için izin verilmiştir.⁴⁴ Burada mahkeme boşanma şartının gerçekleşip gerçekleşmediğine bakmaksızın, kocası gaib olan Raziye'den yana tavır almasının nedeni, onun mağduriyetini önlemek olmalıdır.

Hanımlarını zor durumda bırakmak istemeyen bazı erkekler askerî bir sefere veya ticarî bir yolculuğa çıkmadan önce hanımlarının nafakasını sağlamak için güvendikleri kişileri vekil tayin etmişlerdir. Genellikle bu kişilere belli bir süre sonunda dönmezlerse hanımlarını boşamak üzere de vekalet vermişlerdir. Nitekim H. 988/M.1581 yılında Ümmi binti Ali adındaki hanım, kocası Ömer b. Halil'in sefere giderken nafakasını Ali b. İbrahim'e

⁴² BŞS, A 152, 92a, 93b, 114a.

⁴³ BŞS, B 17, 29b.

⁴⁴ BŞS, B 17, 25b.

ısmarladığını söyleyerek nafaka talebinde bulunmaktadır. Ali de Ömer'in giderken kendisine "bir yıla değin gelmezsem 5500 akçe mehir, iddet nafakası ve benim üzerimde bulunan 1200 akçe hakkından vazgeçerse talak-ı bâin ile talak veresin"⁴⁵ dediğini iddia etmektedir. Ali, nafaka vermeye vekil tayin olduğunu inkâr etmekte ve bunu ispatlamak için şahitler göstermektedir. Bunun üzerine Ümmi Hanım şartları kabul etmiş ve bâin talakla boşanmıştır. Benzer bir davada Bursa'dan Ayşe binti Ali, kocası Mustafa b. Abdullah'ın vekili Ali b. Mehmed'den nafaka talep ettiğinde aynı durumla karşılaşmıştır. Ancak bu davada kayıplık süresi bir ayla sınırlandırılmıştır ve diğer davada olduğu gibi haklardan vazgeçme talebi bulunmamaktadır.⁴⁶

II- Muhâlaa:

İslâm hukukunda evliliği sona erdirmeye yetkisi temelde kocaya verilmiştir.⁴⁷ Ancak evlilik hayatından mutlu olmayan ve bunu sürdürmek istemeyen kadın, kocasının bu hususta herhangi bir kusuru bulunmasa da mehir, iddet nafakası vb. haklarından vazgeçerek boşanma talebinde bulunabilir. Muhâlaa adı verilen bu uygulama kaynağını Kur'ân-ı Kerim'den almaktadır.⁴⁸ Özünde karı ile kocanın karşılıklı anlaşarak ayrılmaları yatan muhâlaa, şer'iyye sicillerinde en çok rastlanan evliliği sonlandırma biçimidir (%61.18).⁴⁹ Erkek, talak hakkının kendisine yükleyeceği mali mükellefiyetlerden kurtulma imkânı sağladığı için bu yolla boşanmayı daha çok tercih etmiştir.⁵⁰ Hanefi mezhebinin geçimsizliği kadın için

⁴⁵ BŞS, A 117, 7b.

⁴⁶ BŞS, A 153, 121a.

⁴⁷ El-Merginânî, age, c. I, s. 226-227; Bilmen, age, c. II, s. 217. Savaş, Saim, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, c. II, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992, s. 530.

⁴⁸ "Onlara (kadınlara) verdiklerinizden bir şey geri almanız size (erkeklerle) helal değildir; şayet erkek ve kadın, Allah'ın sınırlarını gözetemeyeceklerinden korkarlarsa (kadının) fidye vermesinde ikisine de bir günah yoktur. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır, onları aşmayın! Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa işte onlar zalimlerdir." Bakara 2/229.

⁴⁹ Klâsik dönemde Bursa'da % 61.18 olan bu oran, XIX. Yüzyılda % 81.3'e kadar yükselmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Kurt, Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi, Bursa, 1998, s. 59.

⁵⁰ Akgündüz, Ahmet, Belgeler Gerçekleri Konuşuyor 1, OSAV Yayınları, İstanbul, 1997, s. 86.

boşanma gerekçesi olarak kabul etmemesi⁵¹ ise kadınların muhâlaayı tercih etmesinde önemli bir etken olmuştur.

Muhâlaa kararlarını mahkemeye tescil ettirenlerin % 91.39'u kadınlardır. Kadınlar iddetleri bitip de bir başkasıyla evlenmek istediklerinde eski kocalarının engellemesiyle karşılaşmak istemedikleri için muhâlaaları kaydettirmede gayretli olmuşlardır. Erkeklerin bu nedenle mahkemeye başvurmalarının nedeni ise, boşandıkları kadınların daha sonra mehir ve iddet nafakası istemesini engellemektir.⁵² Nitekim iki kadın, kocalarının kendilerini bâin talakla boşadıklarını iddia ederek mahkemeye başvurmuşlar, mehir ve iddet nafakası talebinde bulunmuşlardır. Ancak mahkeme, kocalarının, hanımlarıyla aralarında muhâlaa yaptıklarına dair delil göstermeleri üzerine bu taleplerini geri çevirmiştir.⁵³ Bazen de muhâlaa yaptıkları iddiasıyla mahkemeye başvuran taraf erkek olmuştur. Bekir bin Hüseyin, hanımı Fatma ile aralarında muhâlaa yaptıklarını ve muhâlaa bedeli olarak iki döşek, iki yastık ve bir sandık aldığını iddia etmiştir. Ancak bu hususu ispat edemediğinden mahkeme sözü edilen eşyaların Fatma'ya geri verilmesine karar vermiştir.⁵⁴ Muhâlaa kayıtlarında genellikle tarafların bizzat mahkemede hazır oldukları görülür. Ancak bazen muhâlaa için vekil tayin edilmiş sicil kayıtlarına da rastlamak mümkündür.⁵⁵ 990/1582 yılında sicil defterine kaydedilmiş bir muhâlaa kaydının hemen yanına düşülen bir notta ise; "hul'-i mezbur vekalet ile olmağın tekrar kayd olunmuştur," şeklinde bir ifade bulunmaktadır.⁵⁶ Oysa hukuken böyle bir zorunluluk yoktur. İslâm hukukuna göre muhâlaada vekâlet mümkün görülmüştür.⁵⁷

Muhâlaa kayıtlarında kadınların kocalarını ayrılmaya ikna edebilmek için mehr-i müeccel, iddet nafakası ve meûnet-i sükna (ikamet giderleri) gibi haklarından vazgeçtikleri görülmektedir.⁵⁸ Bazen koca vazgeçilen meblağ ile yetinmeyip, muhâlaa bedeli olarak ayrıca para veya eşya alabilmektedir. Muhâlaa bedeli olarak isimlendirilen bu fazladan ödeme boşanan tarafların sosyo-ekonomik konumlarına ve ayrılma konusunda ısrarlı tutumlarına göre 100 dirhem⁵⁹ , 300 dirhem⁶⁰, 1000 dirhem,⁶¹ 9 eşrefi altın⁶² ve 4300

⁵¹ Aydın, age, s. 25-26.

⁵² Erten, a.g.e., s. 116.

⁵³ BŞS, A 153, 29b; B 17, 12a.

⁵⁴ BŞS, A 97, 162b.

⁵⁵ BŞS, B 36, 142b.

⁵⁶ BŞS, B 5, 3b.

⁵⁷ Bilmen, age, II, s. 283.

⁵⁸ BŞS, A 101, 118a.

⁵⁹ BŞS, A 153, 14b.

akçe⁶³ gibi birbirinden çok farklı miktarlarda karşımıza çıkabilmektedir. Örneğin 7500 akçe mehr-i müeccelinden vazgeçmesinin yanı sıra 4300 akçe muhâlaa bedeli ödeyen kişi, henüz zıfaf gerçekleşmeden kocasından ayrılmak isteyen bir seyyid kızıdır. İbrahim b. Muhammed'den boşanmak isteyen Semenzar binti Abdullah ise 2000 akçe mehr-i mücceliyle iddet nafakasının yanı sıra bir sarı bağdadi kaftan, bir beyaz muhattem kuşak, beledi döşek, yorgan, kilim, yastık ve arakıyyeyi muhâlaa bedeli olarak vermiştir.⁶⁴ Başka bir muhâlaada ise kadın 1500 dirhem mehri ve iddet nafakasından vazgeçmesinin yanı sıra, kocasının kendisine olan 1400 dirhem borcunu da silmiştir. Ancak kocanın istekleri bunlarla da bitmemiş ve yirmi miskal değerinde bir altın yüzükle, firaş (yatak), kalıçe (küçük halı) ve çarşeb (çarşaf) gibi başka bazı eşyaları da muhâlaa bedeli olarak almıştır.⁶⁵ Aslında İslâm hukukçuları, kadının muhâlaa esnasında mehir ve iddet nafakasının dışında fazladan bir bedel daha ödemesini hoş görmemişlerdir. Ebussuud Efendi bunun uygun olmadığını, erkeğin böyle bir istekte bulunmaması gerektiğini bildirmiştir.⁶⁶ Ancak almasının caiz olmadığını da söylememiştir. Diğer İslâm hukukçuları da benzer görüşleri paylaşmaktadırlar. Erkeğin muhâlaa sırasında verdiğiinden fazlasını almasını mekruh görmüşlerdir.⁶⁷ Dolayısıyla erkeğin mehir ve iddet nafakasının dışında bir şeyler istemesi hukuken mümkün olmakla birlikte ahlaki bulunmamıştır.⁶⁸

Bazı muhâlaa kayıtlarında kadınlar, çocuklarının bakım masraflarını da üstlenmekte ve kocalarından nafaka talebinde bulunmayacaklarını bildirmektedirler. Nitekim Rıdvane binti Abdullah, kocası Mahmud bin Abdullah'tan 5000 dirhem mehr-i müccel, iddet nafakası ve meûnet-i süknadan vazgeçmek suretiyle ayrılmış, ayrıca yedi sene boyunca nafaka talep etmemek üzere çocuğunun bakımını üzerine almıştır.⁶⁹ Kadınların bu şekilde bakımını

⁶⁰ BŞS, A 153, 160a; B 14, 43b.

⁶¹ BŞS, A 145, 146a.

⁶² BŞS, A 4, 153a.

⁶³ BŞS, A 153, 14a.

⁶⁴ BŞS, A 153, 75b.

⁶⁵ BŞS, A 97, 163a.

⁶⁶ Düздаğ, Ertuğrul, Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 48

⁶⁷ İbn-i Abidin, Reddül-muhtar ale'd-dürrül-muhtar, (çev. Ahmed Davudoğlu), c. VII, İstanbul, 1983, s. 17; el-Merginânî, age, c. II, s. 14.

⁶⁸ Imber, Colin, Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslamî Hukuk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 213.

⁶⁹ BŞS, B 17, 11b.

üzerlerine aldıkları bir çocuk yedi yaşına gelmeden ölürse nafakasının ne olacağı tartışma konusu olmuştur. Ebussuud Efendi'ye göre böyle bir durumda çocuğun babasının, annesinden yedi yıllık nafakayı isteme hakkı doğmaktadır.⁷⁰ Zira İslâm hukukuna göre erkek çocuk, yedi yaşına kadar annesinin gözetiminde kalır. Bu süre içinde çocuğun nafakasını ödemekse babasına aittir. Muhâlaa yapıldığında çocuğunun nafakasını üstlenen bir kadın aslında bu nafakayı bedel olarak ödemeyi üstlenmiş sayılır. Diğer bir deyişle onun borçlandığı şey nafakanın kendisi değil değeridir. Bu nedenle de çocuğun ölümünden sonra bile kadının eski kocasına ödemesi gerekli bir borç olarak kalır.⁷¹ İşte bu yüzden bazı muhâlaa davalarında kadınlar çocuklarının bakımını üstlendiklerini belirttikten sonra, çocuk vefat ederse kocanın kadından hiçbir hak talep etmemesi şartını da ekletmişlerdir.⁷²

Muhâlaa kayıtlarında, muhâlaa bedelinin dışında yer alan bir husus da, tarafların evlilikten doğan tüm haklarından vazgeçtiklerini bildirerek birbirlerinin zimmetlerini ibra etmeleridir.⁷³ Burada maksat, ileride doğabilecek maddi anlaşmazlıkların önüne geçmektir. Bu tür kayıtlarda ayrılan tarafların üzerinde ortaklaşa karara vardıkları maddi şartların dışında bir şeye rastlamak hayli zordur. Kadının niçin boşanma yolunu seçtiğine dair herhangi bir açıklama genellikle yapılmamıştır. Ancak az sayıdaki belgede "...beynimizde hüsn-i zindegânemiz olmadığı ecilden..." "... beynimizde hüsn-i muaşeret olmayub hul'a talib olduğum ecilden" vb. ifadelerle karşılaşmak mümkündür.⁷⁴ Bu durumda muhâlaaların nedeninin çoğunlukla şiddetli geçimsizlik olduğu söylenebilir. Zira Hanefi mezhebi şiddetli geçimsizliği boşanma sebebi olarak kabul etmediğinden, kadın için kocasından ayrılmak istediğinde muhâlaadan başka çıkar yol bulunmamaktadır. Bu noktada zihinlere; 'Acaba erkek karısından ayrılmak istediği hâlde maddi külfet altına girmekten çekinip, karısı için hayatı çekilmez hâle getirerek, boşanma talebinin karşı taraftan gelmesini mi sağlıyordu?' gibi bir soru gelebilir. Erkeğin boşandığı eşine ödemek zorunda olduğu mehr-i müeccel, iddet nafakası ve meûnet-i süknanın yanı sıra, yeniden evlenmek istediğinde de mehir vereceği göz önüne alındığında, bu hususun mümkün olabileceği anlaşılabacaktır. Nitekim iki eşli olan İsa b. Hamza'nın her iki hanımı da kendisinden muhâlaa

⁷⁰ Düzdağ, age, s. 47- 48

⁷¹ Imber, age, 213.

⁷² BŞS, A 19, 24a.

⁷³ BŞS, A 153, 101b, 16a.; B 5 27a

⁷⁴ BŞS, B 75, 17b.

yoluyla ayrılmışlardır.⁷⁵ İsa'nın ilk hanımı hür, ikincisi cariyeye kökenlidir. Büyük ihtimalle ikinci eş geldiğinde evde huzur kalmamış, hayat hepsi için çekilmez hâle gelmiştir. Ancak İsa, aynı anda iki kadının mehir ve iddet nafakalarını ödemeye yanaşmadığından her iki eş de bu haklarından vazgeçmek suretiyle bu sıkıntılı hayattan bir an önce kurtulma yolunu seçmişlerdir. Şüphesiz bu durum bütün muhâlaalar için geçerli değildir. Muhâlaa bedeli olarak yazılan mehr-i müeccellerin oranı ortaya konulduğunda maddi külfetin tek neden olmadığı anlaşılacaktır.

Tablo 2 : Muhâlaa Bedeli olan Mehr-i Müeccel Miktarları

Miktar(mehr-i müeccel)	Adet	%
1-900 dirhem	15	16.12
1000-5000 dirhem	51	54.83
6000-30.000 dirhem	10	10.75
Belirsiz	17	18.27
Toplam	93	100

Tablo 2'de görüldüğü gibi en fazla mehir miktarı % 54.83'la 1000–5000 dirhem aralığıdır. 1-900 dirhem aralığı en alt aralık olup, oranı %16.12'dir. 6000-30.000 dirhem mehir miktarının oranı ise % 10.75'dir. Miktar belirtilmeden düzenlenen kayıtların oranı ise % 18.27'dir. Eğer muhâlaaların tek nedeni erkeğin maddi külfetten kaçınması olsaydı, bu tablodaki oranların aşağıdan yukarıya çıktıkça artması ve yoğunluğun en üst dilimde toplanması gerekirdi. Oysa alt ve üst dilimlerin oranları birbirine oldukça yakındır. Demek ki erkeklerin muhâlaaya bu kadar çok iltifat etmelerinin altında ekonomik etmenlerin dışında bazı sebepler de yatmaktadır. Eşler arasındaki sevginin tek taraflı tükenişi ya da mahkeme huzurunda açıklanmak istenmeyen bazı aile içi huzursuzluklar vb. nedeniyle kadın, kocasına ayrılma isteğini bildirdiğinde erkek genellikle kabul etmektedir. Oysa kadın ne kadar çok para ve mal teklif ederse etsin, eğer erkek istemezse boşanma gerçekleşmeyebilir. Ayrıca erkek birinci karısı nikâhı altında bulunurken ikinci bir eş alma imkânına da sahiptir. Fakat karısının boşanma talebini reddeden bir erkeğe yapılacak olan toplumsal baskı, onu böyle bir yola girmekten caydırmış olmalıdır.

⁷⁵ BŞS, A 117, 16a.

Tamamen İslâm hukukuna ait bir boşanma şekli olan muhâlaanın, gayrimüslimler arasında da rahatlıkla uygulanabildiğini görüyoruz. Bursa'nın Tepecik Köyü'nden Mayeşine(?) adlı Hristiyan kadın, kocası Dimitri oğlu Yoraşko'ya 60 dirhem ödeyerek muhâlaa yoluyla boşanmıştır.⁷⁶

Görüldüğü üzere muhâlaa, Osmanlı toplumunun her kesiminde kabul gören ve uygulanan, kadına dilediğinde evliliğini sona erdirebilme imkanı tanıyan bir boşanma biçimidir.

III- Tefrik

Sözlük anlamı “ayırma” olan tefrik kelimesi bir hukuk terimi olarak mahkeme kararıyla eşlerin birbirinden ayrılmasını ifade eder. Bu çeşit boşanmada eşlerden birisi (genellikle kadın) mahkemeye başvurmakta ve hakimden boşanmayı talep etmektedir. Eğer boşanmayı isteme gerekçeleri kabul görürse tarafların ayrılmasına hükmedilerek, boşanma gerçekleşmektedir. Burada artık kocanın boşanmayı isteyip istememesinin hiçbir önemi bulunmamaktadır. Çünkü boşanma, kocanın veya hanımının irade beyanıyla değil, hakim bu konuda vereceği hükümle meydana gelmektedir. Bu nedenle de bu çeşit boşanmaya “kazâi boşanma” veya “tefrik” adı verilmektedir.⁷⁷

İslâm hukukunda tefrik sebepleri konusunda mezhepler arasında görüş birliği bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefî mezhebine göre ise, sadece kocada bulunan ve evliliğin fiilen devamına mani cinsel bir hastalık veya kusur, tefrik sebebidir.⁷⁸ Bunun yanı sıra hakim, gerekli şartlar bulunmadığı için hukukî ve meşru olmayan bir evliliği sonlandırabilir. Bir kimsenin süt kardeşiyle, iddet içinde bulunan bir kadınla ve müşrik bir eşle evli olduğunun anlaşılması gibi durumlarda mevcut evlilik mahkeme tarafından geçersiz kabul edilerek, tarafların ayrılmasına hükmedilir.⁷⁹ Şer'îye sicillerinde bu tür kayıtlara rastlamak mümkündür. Örneğin Bursa'da H. 1007/M. 1599 yılında Ramazan Çelebi b. Ali, Mehmed bin Muharrem'le evli olan kızı Kerime'nin süt kardeşi olduklarını iddia ederek ayrılmaları talebiyle mahkemeye başvurmuştur. İddiaya göre Kerime, kayınpederinin karısı tarafından, diğer çocuğuyla birlikte emzirildiği için, kayınpederi Muharrem'in süt kızı olmaktadır. Bu durumda kocasıyla aralarındaki nikâh sahih

⁷⁶ BŞS, A 117, 22b.

⁷⁷ Aydın, age, s. 24.

⁷⁸ Aydın, a.e., s. 26; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz.; Karaman, Hayreddin, Mukayeseli İslam Hukuku, c. I, s. 368-377.

⁷⁹ Karaman, Hayreddin, Mukayeseli İslam Hukuku, c. I, s. 368.

olmaktan çıkmaktadır. Şahitler de dinlenildikten sonra mahkeme tefrik kararı vermiştir.⁸⁰

Başka bir davada ise Todori adındaki kıpti, oğlu Nike'yle evli olan Fatma binti Abdullah'ın oğluyla bir araya gelmekten kaçındığını söyleyerek şikayetçi olmaktadır. Durum Fatma'dan sorulduğunda o, mahkemede kendisinin Müslüman olduğunu ve Nike adındaki bu hristiyanla zorla evlendirildiğini söylemiştir. Bunun üzerine hâkim tefrik kararı vermiştir.⁸¹

Mahkeme kayıtlarında en az karşımıza çıkan boşanma şekli tefriktir (% 1.31). Bunun nedeni yukarıda da izah edildiği üzere Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebinin tefrik için geçerli saydığı sebeplerin azlığıdır. Boşanma nedenleri arasında her zaman en başta gelen eşler arasındaki şiddetli geçimsizliğin, mahkemece boşanmak için geçerli bir sebep olarak görülmemesi, muhâlaa oranının artmasına neden olmuştur. Yine gaipliğin boşanma sebebi sayılmaması nedeniyle pek çok kadın ve çocuk geçimlerini temin etmede zorluklar yaşamıştır.⁸² Fiilen toplumda kanayan yaralar açan tefrik edilebilme sebeplerindeki kısıtlamalar ancak 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde çözüme kavuşabilmiştir. Kararnamenin konuya ilişkin 119-130. maddeleri dört mezhebin de görüşlerini dikkate alarak düzenlenmiştir. Buna göre kocasında evliliğin sürdürülmesine mani bir kusur bulunan ya da kocası cüzzam, baras vb. hastalıklara yakalanan veya evlendikten sonra kocası akli dengesini kaybeden kadın mahkemeye boşanma talebiyle müracaat edebilir.⁸³ Ayrıca kocası ortadan kaybolan ve ölü mü diri mi olduğuna dair herhangi bir haber alamayan kadın da kocasından ayrılmak üzere mahkemeye başvurabilir.⁸⁴ Bunların dışında şiddetli geçimsizlik nedeniyle eşlerden biri boşanmak isteyip de mahkemeye gelirse, hakim her iki tarafın kusurlarını inceleyerek, aralarını düzeltmeye çalışır. Eğer bu mümkün olmazsa kusurun hangi tarafta olduğu tesbit edilerek, kocada ise tefrik, kadında ise mehrin tamamı veya bir kısmı üzerine muhâlaa kararı verilir.⁸⁵ Aslında kararnamede söz konusu edilen aile meclisi uygulaması Kur'an-ı Kerim'de yer almaktadır.⁸⁶ Fakat her nedense 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne kadar Osmanlı toplumunda yaygın bir uygulama alanı bulamamıştır. Aynı kararnameyle nikâh ve boşanmaların

⁸⁰ BŞS, A 153, 18a.

⁸¹ BŞS, A 153, 68b.

⁸² BŞS, A 152, 92a, 93b, 114a; A 153, 121a.

⁸³ Hukuk-ı Aile Kararnamesi (H.A.K.), mad. 119-123.

⁸⁴ H.A.K., mad. 126-127.

⁸⁵ H.A.K., mad. 130.

⁸⁶ Nisa 4/33-34.

tescil ettirilmesi de zorunlu hâle gelmiş, on beş gün içinde karısını boşadığını hakime haber vermeyen kimsenin, bir haftadan bir aya kadar hapisle cezalandırılacağı hükme bağlanmıştır.⁸⁷

Kararnamede nikâh ve talak için tescil zorunluluğunun getirilmiş olması, kararnameden önceki tarihlerde nikâh ve talakların devletin kontrol ve denetiminden tamamen uzak keyfi işlemler olduğu şeklinde algılanmamalıdır. Zira şer'îyye sicillerinde kararname yayınlanmadan önce tescil edilmiş nikâh ve talaklar azımsanmayacak derecede fazladır. Bu durum, halkın bu hususta bir hayli gayretli olduğunu ortaya koymaktadır. Hatta sadece nikâh veya boşanma kaydettirilmekle kalmamış, bazen boşanmanın gerçekleşmediği de ileride doğabilecek bir anlaşmazlığın önüne geçebilmek için mahkeme defterlerine tescil olunmuştur.⁸⁸

Sonuç

Klâsik dönem Osmanlı Bursa'sında kurulan bir ailenin devamlılığı esas olmakla birlikte, taraflar açısından bir arada yaşamak katlanılmaz bir hal aldığında evliliği sonlandırmak mümkündür. Bunun için çeşitli yollar bulunmaktadır. Bunlar erkeğin tek taraflı irade beyanı olan bâin talak, genellikle kadının mehir, iddet nafakası gibi bazı haklarından feragat etmesi yoluyla gerçekleşen muhâlaa ve hakim kararıyla boşanma anlamına gelen tefriktir. Osmanlı aile hukukunda boşanan tarafların durumu mahkemeye gelip sicil defterlerine kaydettirmeleri bir zorunluluk değildi. Ancak boşanan taraflar, ileride doğacak bir anlaşmazlığın önüne geçmek için bu durumu mahkemeye gelip sicile kaydettirme ihtiyacı hissediyorlardı. Böylece boşanma ile doğan hak ve sorumlulukları yazılı olarak tespit ediliyordu.

Osmanlı toplumunda boşanma ile ilgili hukuk kuralları, devlet tarafından toplumun ihtiyaçları göz önüne alınarak düzenlenmiştir. Bu bağlamda boşanmaya dair verilen fetvaların büyük ölçüde pratikteki sorunlardan kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin seferlerin yoğun olduğu dönemlerde kocanın gaibliğinin kadın açısından sorun oluşturduğu görülünce, ilgili davalara Şafii kadı naiblerince bakılması yoluna gidilmiştir. Ancak bu durumun da bazı sorunlara yol açtığı anlaşılmış Hanefi mezhebine mensup olanlar için Şafii kadı naiblerine hüküm verdirilmesi yasaklanmıştır. Fakat boşanamadığı için sıkıntı çeken kadınların boşanabilme imkânları tamamen ortadan kaldırılmamıştır. Şartlı talak, kocanın giderken yerine boşamaya yetkili bir vekil ataması gibi çeşitli yöntemlere

⁸⁷ H.A.K., mad. 1.

⁸⁸ BŞS, A 153, 124b.

başvurularak zor duruma düşen kadınların durumu iyileştirilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı toplumunda boşanma bir tabu kabul edilmemiş, evlenmek kadar doğal karşılanmış ve birlikte yaşamayı kendi açısından çekilmez bulan kadınlar için muhâlaa yolu her zaman açık tutulmuştur. Osmanlı mahkemelerinin uygulamalarına duyulan güven sonucu, gayr-i müslimler de boşanma konusunda kadı mahkemelerine başvurmayı tercih edebilmişlerdir.

Kaynaklar

- Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, c. VI., Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
- Akgündüz, Ahmet, Belgeler Gerçekleri Konuşuyor 1, OSAV Yayınları, İstanbul, 1997, s. 86.
- Aktan, Hamza, “İslâm Aile Hukuku”, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, c. II, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992, s. 396-433.
- Aydın, M. Akif, İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Bilgin, Vecdi, Fakih ve Toplum -Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh-, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukuk-ı İslâmiye ve Istalahat-ı Fıkhiyye Kamusu, c. II, İstanbul, 1968.
- Bursa Şer'îyye Sicilleri; A 199, A 153, B 75, A 4, A 17, B 17, A 117, A 19, A 27, A 26, A 23, A 21, A 97, A 101, A 98, A 11, A 3, A 152, A 145, B 5, B 22, B 14, B 36.
- Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara, 1996.
- Düzdağ, Ertuğrul, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.
- el-Merginânî, Şeyhülislâm Burhâneddin Ebi'l-hasen Ali b. Ebi Bekir b. Abdilcelil er-Rüşdanî, el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi, c. II, İstanbul, 1986.
- Erten, Hayri, Konya Şer'îyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. y.y. İlk Yarısı), TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- Halebi, İbrahim, Mülteka el-Ebhur Tercümesi, (çev. Mustafa Uysal), c. II, İstanbul, 1968.
- Halil Cin, Eski Hukukumuzda Boşanma, Konya, 1988.

Hukuk-ı Aile Kararnamesi (H.A.K.), mad. 119-123.

Imber, Colin, Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, 213.

İbn-i Abidin, Reddül-Muhtar ale'd-Dürrü'l-Muhtar, (çev. Ahmed Davudoğlu), c. VII, İstanbul, 1983.

Karaman, Hayreddin, İslâm'da Kadın ve Aile, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1993.

Karaman, Hayreddin, Mukayeseli İslâm Hukuku, Nesil Yayınları, İstanbul, 1996.

Kur'ân-ı Kerim

Savaş, Saim, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, c. II, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992, s. 504-547.

Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, İstanbul, 1317.